

LŐRINCZ ZOLTÁN

Virág és reneszánsz, virágos reneszánsz

A magyar reneszánsz művészet kutatásának egykori nagyasszonya, Balogh Jolán használta először történetírásunkban a „virágos reneszánsz” terminológiáját. A reformáció és a reneszánsz, azon belül a késő reneszánsz kutatásának a kapcsán jutott el eddig a megállapításig 1943-ban a szerző. Azaz a reformáció a templomban alkalmazott műalkotásokat, mint a tanítás (*biblia pauperum*, *biblia laicorum*, „*ancilla theologiae*”) eszközeit elvetette és ezzel párhuzamosan a művészetet új impulzusok keresésére ösztönözte (lásd a németalföldi festészet alakulása a 17. században). Ettől kezdve használatos a magyar művészettörténeti kutatásban kormeghatározásként a „virágos reneszánsz kora”, másfelől pedig, mint ízlés-esztétikai kategória megjelöléseként. Ezen tanulmány nem tekinti tárgyának a tudománytörténeti, stílusbeli és egyháztörténeti meghatározását a virágos reneszánsznak, csak ezen tematikus szám (növény) kapcsán néhány Vas megyei példa bemutatásával is próbálja a korszakot körbejárni és bemutatni. Tanulmányunk aktualitását az is adja, hogy a múlt évben ünnepeltük a „Reformáció 500” eseménysorozat kapcsán az egyházújítás történelmi jelentőségét. A megye emlékanyagának (templomainak) több mint nyolcvan százaléka a 16. század végére protestáns lesz és ezen ízlésváltozás, valamint a dogmatikai tanítás változásának lenyomataként néhány emlékét ma is tanulmányozhatunk.

„Ősidők óta képekben gondolkodunk, egy valamikor érzékelt látvány a tudatunkban rögzült képpé alakul át és gondolatokat, asszociációkat indít el bennünk. Így születtek a jelképek, metaforák, sőt maga az írás is. A festészetet sokáig képirásnak, a szobrászatot faragott képeknek nevezték.” (Tóth Csaba festőművész). A vallások történetük során bevonták gyakorlatukba a művészeteket, s így válhattak művészeti alkotások teológiai gondolatok, dogmatikai tanítások, transzcendens kifejezések tárgyává. Elmosódnak a határok a művészet, mint a vizuális kultúra egyik megnyilvánulása, illetve a mögötte megnyilvánuló eszmeiség tárgya és tartalma között. Ez a sajátos viszony vezetett a vallástörténetben és egyháztörténetben a művészetek körüli vitákhoz, képek készítéséhez, tiszteletéhez és azok radikális elvetéséhez, a képromboláshoz. „A magyar irodalom története” első kötete a következőket írja a hazai reformációval kapcsolatban: *„A reformáció győzelme nemcsak véget vetett egy csapásra a középkorvégi egyházi vallásos művészet kivirágzásának, hanem pusztította is a múlt értékeit. Purifikáló tendenciája következtében száműzni igyekezett az egyházi életből mindent-pompát, építményt, képeket, szobrot, oltárt, díszruhát, orgonát, harangot, – amit az evangéliumi egyszerűséggel összeférhetetlennek érzett.”* Bobrovszky Ida a 16. századi magyar református zsinatok képzőművészetére vonatkozó határozatainak

tanulmányozása kapcsán az alábbi következtetésre jut: „...talán levonhatjuk azt a nem túl merész következtetést, hogy ők maguk is szükségesnek látták hangsúlyozni, művészetellenességük nem általános, csupán megadott célra irányul.” Marosi Ernő a magyar református templomok művészettörténeti áttekintésének kapcsán továbbmegy, és a következőket állapítja meg: „A protestáns templomok sokasága és története nem művészetellenességről, hanem a művészetnek a templomban betöltött helyére vonatkozó következetes álláspontról, illetve a templomi és a profán művészet igen világos megkülönböztetéséről tanúskodik.” A neves művészettörténész alaposan feldolgozta középkori templomaink építészeti és művészettörténeti jelentőségét, így munkánkban arra a változásra tesszük a hangsúlyt, amelyet a középkor végén a reformáció jelentett. A hitújítás korai szakasza arra irányult, hogy az előző kor művészetétől elhatárolódjon. Érdemes ezen a ponton azokat a protestáns zsinati határozatokat is idézni, amelyek ebben a vallásilag átmenetinek tekinthető állapotban próbálják a művészet és építészet helyét a formálódó új egyház életében meghatározni. Munkánk célja nem ezen műalkotások teljes számbavétele, amely a történelmi változások, az emléktanyag többszöri átépítése és átalakítása, esetleg elpusztulása miatt ennek az emléktanyagnak a teljes bemutatása majdnem lehetetlen feladat is lenne. Ha egyfajta kronológiát kellene felállítani, akkor a következőket állapíthatjuk meg: a hitújítás korában a középkori templomokból eltávolítják a műalkotásokat és meszeléssel a figurális festést eltüntetik, majd a kibontakozó ellenreformáció kritikájának – művészetellenesnek – hatására megindul egy dogmatikailag audiforikus motívum, a növényi ábrázolás alkalmazása. A tanítás érdekében pedig majd bibliai idézetekkel egészítik ki ezt a gazdag növényi ornamentikát. Ezen folyamatok egymás mellett, párhuzamosan, vagy egymást követően is megfigyelhetők. Ahány templom és gyülekezet, annyi variánssal számolhatunk. Egyben azonosak: a virágos reneszánsz formavilágának az alkalmazásában.

A zsinati határozatok a reformáció korából röviden összefoglalva a következőket dokumentálják. Az óvári zsinat (1554): „Az oltároknak és képeknek lerontása a törvényhatóságoknak s nem az egyházi szolgáknak kötelessége, ha csak azt nekik a felsőség hivatalosan meg nem hagyta, mert az oly egyházzolgák a hatóság teendőjébe avatkoznának.” Az 1559-es vásárhelyi zsinat nem minden képet távolított el a templomból: „Rendeljük, hogy a templomokból minden mesés képeket ki kell hányni, a történelmieket pedig meg kell tartani.” A két protestáns irányzat 1562-ben történt szakítása után első ízben az 1562-es egervölgyi hitvallásban fejtették ki a református álláspontot „A kegyesek templomairól” című fejezetben. „A kegyesek templomainak, legyenek bár azok fából, avagy kőből építve, mindenütt fényűzés és babona nélkülieknek kell lenni. Ne legyenek azokban bálványok, botrányos képek és festmények, hamis tantételek és pogány szertartások és az isten ígéjével ellenkező emberi hagyományok. Mert valamint a választottak az Ur templomai s nincsen semmi közük a bálványokkal, úgy a templomok is, melyek a nyilvános összejövetel helyei nem foglalhatnak magokban bálványokat és bálványozási festéseket.” Ennek a hitvallásnak az alapvetését fejlesztették tovább magyarázatokkal a nagy debreceni alkotmányozó zsinat

*A csempeszkopácsi templom virágos reneszánszhoz köthető falfestés részletei
(Fotó: Ilon Gábor, 2017)*

(1567) határozatai: a Méliusz Juhász Péter által írt magyar szövegű hitvallás, amelyet szerzője „Magyar-Országi Jámbor és Keresztyén Áros népnek, akik Debrecenben, Szabadkán, Kassán és Váradon laknak” ajánlott. Két részből áll: az egyik a rövid Hitvallás, és a később *Articuli maiores* néven ismert törvénykönyv a másik. A debreceni alkotmányozó zsinat nemcsak a tiszántúli református eklézsiák életére hatott, hanem az egész reformátusság, a művészeti alkotásokkal szembeni magatartását meghatározta, különösen vonatkozik ez a templomokban található műalkotásokra. A zsinat állást foglalt az oltárokkal, szobrokkal, képekkel, egyházi felszerelésekkel, öltözettel, hangszerekkel és harangokkal kapcsolatban. A zsinati atyák figyelmét nem kerülte el a temetkezés szokása, a katolikus templomok használatba vételének, a közös templomhasználatnak a problematikája sem. A zsinati határozatok foglalkoztak a polgári életben előforduló műalkotásokkal, a luxus és a fényűzés mellőzése végett az öltözködés kérdésével is. Próbálták azokat a normákat meghatározni, amelyeket a református egyházhoz méltónak, tanításához megfelelőnek ítélték. A zsinati dokumentumokban gyakran előforduló mértékletes, józan kifejezések érzékeltetik a korabeli álláspontot. Pontosan meghatározták azt is, hogy a templomon kívül mit tartanak megengedhetőnek. Ezek a zsinati határozatok a sok tiltás ellenére sem voltak egyoldalúak. A svájci reformáció tanítása szellemében működő igehirdetők mindenekelőtt az oltárok eltávolítására törekedtek. A korábbi hitvallások (az egervölgyi hitvallásig) liberális álláspontjával szemben később egyfajta radikalizmus jellemző, de átgondolt óvatossággal. A beregszászi zsinaton 1552-ben úgy határoznak, „...*hogy a már eltávolított oltárokat újra felépítsék, ott pedig a hol még elhordva nincsenek, sőt még a hallgatók makacsul kívánják azok megtartását, utasítják a lelkészeket, hogy nyugodt lélekkel használhatják ugyan asztal helyett az oltárt; azonban e tárgyról helyesebb értelmet csepegtessenek folyvást hallgatóikba.*” Említésre méltó a Szebeni Zsinat 1557. január 13-án hozott határozatának 4. pontja: „*Rendeljük, hogy a templomokból minden mesés képeket ki kell hányni.*” A „mesés” szó minden valószínűség szerint szentek, mártírok legendáit, tehát mindazt, ami nincs a Bibliában, jelentheti. A történeti képek alatt bibliai események illusztrációit értették. Hasonló megszorítást határoznak el a zsinati végzések, amikor a civil életből is kitiltják a mesés, botrányos képeket. A debreceni hitvallás külön rendelkezik a világi rendeltetésű képekről. „A művészek által polgári haszonra készített világi képeket helybehagyjuk.” A zsinati határozatok, dokumentumok és hitvallások nagyon gondosan próbálták körvonalazni a tiltott és megengedett témákat.

De térjünk vissza a virágos reneszánsz kérdéséhez. A jól ismert, ebből a korból származó emlékeinket (Csaroda, Csenger, Tákos és lehetne a sort tovább folytatni) a szakirodalom kellő alapossággal és tudományosan feldolgozta. Kevésbé ismertek a közelmúlt feltárásainak kapcsán előkerül nagyharsányi református templom (Baranyai egyházmegye) szentélyének falfestményei. A boltozat közepét alátámasztó pilér fejezetén olvasható a kifestés dátuma 1582. Az egész templomot ezzel a virágos reneszánszra jellemző növényi ornamentikával 1640-ben festették ki. Az ülőfülké-

*A magyarzecsődi templom virágos reneszánszhoz köthető falfestés részletei
(Fotó: Ilon Gábor, 2017)*

ben pedig 1687 előtt készült a festés és „Lélekben buzgók legyetek” szabadon idézett bibliai szöveget karcoltak. A képek helyébe lépő díszes növényi ornamentika keretibe foglalt latin nyelvű bibliai idézetek mutatják a Szentírás (Sola Scriptura) központi helyét a református tanításban. A templom legutóbbi kifestésének ideje a diadalíven olvasható „Meszeltetett 1782-ben”. Ezen a ponton érdemes Marosi Ernő következtetéseit is közölni, amelyek nemcsak egy konkrét épület, hanem a magyar virágos reneszánsznak a magyar művészettörténetében betöltött szerepére is utal. *„A nagyharsányi ornamentális festések sorozatának különös értékét, a református templomtér díszítésének történetébe bevilágító jelentőségét az adja, hogy a festési rétegek gondos elkülönítése lehetővé tette az egymást követő meszelések datálását. Teljes színpompáját a tér a XVII. század második felében érte el, olyan reneszánsz virágornamentika-festéssel, amelynek itáliai eredte kétségtelen. Mindmáig eldöntetlen kérdés, vajon már a XV. századi Itália ornamentális művészete befogadta-e a növényi ábrázolás keleti, oszmán-török elemét, vagy ez a szintézis Magyarországon következett be török hatásra. Bizonyos, hogy a helyi késő reneszánsz sajátos ornamentális stílusa, amelyet Balogh Jolán nevezett el erdélyi virágos renaissance-nak, országosan elterjedt, sajátos díszítésmóddá, az úgynevezett vernakuláris reneszánsz nemzeti köznyelvvé változott.”* Ha nemzetkarakteológiai szempontok alapján nézzük a magyar művészettörténetet, akkor talán nem merész megállapítás az, hogy azok a korok voltak igazán jelentősek, amelyek népünk szellemiségéhez közelebb állnak: realitásérzék, a valóság keresése, a mindennapokra történő megoldások bemutatása. S talán éppen ezért a magyar művészettörténetben a legjelentősebb korszakok a reneszánsz, a klasszicizmus, a szecesszió. Természetesen nem vonhatunk le mindezekből végső következtetéseket (és tudománytalan is lenne), de elgondolkodtató! A magyar virágos reneszánsz különös értékét pontosan az adja, hogy az itáliai „grand” felől érkező impulzusokat átülteti a „népi” szintre, s pontosan ennek a hatása figyelhető meg a klasszicizmusban is, amikor a reneszánsz árkádsorok firenzei előzményeikkel a magyar parasztházak tornácaiban öltének testet. Hogyan lesz a kódexen megjelenő olaszorsóból a templomok falán megjelenő egy töből induló gazdag növényi ornamentika? Csak kiragadott példaként Phlilostratus Corvina (Firenze 1487–1490) és a tákosi református templom ábrázolásainak az összevetése, s aztán mindezt tovább gondolva hogyan egyszerűsödik ez a művészeti akarás a népi cserépedényeink és kályháink motívumaiban és szimbolikájában.

Ha Vas megyében ennek a korszaknak (virágos reneszánsz és művészeti „pingálás”) az eredményeit vizsgáljuk, meglepő eredményekre és megállapításokra juthatunk. S milyen módon nem múlt el hatás nélkül a virágos reneszánsz a megyében? Erre nézzünk néhány példát és egyet-kettőt vizsgáljunk meg közelebről is. S ennek (virág, ornamentika és szöveg egysége és harmóniája) szép példája az őriszentpéteri (Szent Péter apostol) plébániatemplom felirata. A török háborúk idején (feltételezhetően a 16. század közepén) a reformátusoké lett a templom és ennek következtében a belső tér átalakítására, illetve annak újszerű díszítésére törekedtek. Erre utalnak a lemeszelések, a fehér felületre azután latin nyelvű protestáns énekek szövegeit

*A kőszegi virágos reneszánsz legszebbjei: a Jurisics tér 7. (ún. Sgraffittós-ház) homlokzata a mai rekonstrukció előtt és után, valamint a Jurisics tér 14. szám udvara
(Fotó: Ilon Gábor, 2017-2018)*

és a Károlyi Biblia idézeteit másolták. Gyöngyösi György személyében az akkori református lelkész nevét is megörökítették a szentély egyik feliratában. Ilyen jellegű a szentély boltozatát holddal, nappal és díszes keretbe foglalt szentírásbeli szövegekkel az 1720-ig református magyarszecsödi (ma katolikus) templom kifestése 1696-ban. Az 1646-os vörös színű gazdag növényi díszítés a nagyharsányi templom építészeti tagolását emeli ki. Míg egy harmadik festéssel is találkozunk itt a szentély ülőfülkéjében egy szimmetrikus elrendezésű, szőnyegszerű, virágokból, rózsákból, szegfűkből álló felülettel. Bekarcolása alapján 1687-ben készült. A legutolsó kifestés idejétől a diadalív felirata („Meszeltetett 1782-ben”) tudósít. Festés kifejezés helyett ugyancsak meszelést említ Csaroda felirata 1642-ben. Magyarszecsődön „*a templombelső falkutatása is váratlan eredményt hozott. Kilenc síma meszelési réteg alatt ornamentikus falfestés került elő.*” Meglepő ez azért is ma, mert – jelenükben természetesen egyértelműen nem állapítható meg –, hogy az épület állagának a változása, az ízlés mássága, vagy éppen az aktuális hitbéli viták propagandisztikus karaktere tették szükségessé újabb szövegek és ornamensek felvitelét a falakra. Magyarszecsöd hatása kimutatható a csempekopácsi Szent Mihály plébániatemplomon is, ami egyben a végvári területek – talán mondható – egységes ízlésvilágát és gondolkodásmódját tükrözik, ugyanakkor a földrajzi közelség ennek egyszerű magyarázata is lehet. A templom falait elborító virágcsokros díszítést 1658-ban készítik el és a dogmatikumot magyarázó illetve illusztráló erények szimbólumait festik (Hit, Remény, Szeretet). A diadalíven olvasható felirat: „*Domus Mea domus orationis est...*” (Az én házam az imádság háza). Ebben az idézetben némi utalással az eredeti biblia szövegre: „Jézus megtisztítja a templomot” történetre, a katolicizmus eredeti tanítástól eltérő attitűdjére utal. Az eredeti szöveg pontosan: „*Meg van írva: És az én házam imádság háza lesz, ti pedig rablók barlangjává tettétek...*” (Lk. 19,46). A templom freskórészletén látható az „*atyá jeléből*” kinövő, egy töből induló virágzó reneszánsz bokor (fa). Pinkaminszenten ennek az ugyancsak egy töből induló növényi ornamentikára erősen emlékeztető virágos reneszánszban kikristályosodott formai megoldásnak lehetünk a szemlélői. A Pinkavölgye néprajzi és geográfiai közelsége az Őrséggel és a református hagyománnyal magyarázhatja a barokk kori illuzionisztikus kifestés – 1800-as évek körül Josef Winterhalder (1743 – 1807) – a szentély diadalíven található késő reneszánsz reminiscenciákat. A celldömölki bencés apát-ság nagyon romos állapotban lévő falainak ábrázolását örökítette meg Rómer Flóris a 19. század végén, ahol a rajzokat tanulmányozva látható a virágos reneszánsz hagyománya és formai megoldásai. A sárvári Szent László plébániatemplom egyik alkotása jó példája ennek a vallás- és egyháztörténeti változásnak. Eredetileg a templom északi oldalán, mint köztéri szobor állt az a Krisztus-szobor 1701-ből, amely ma a templom főhajójában balra a második pillér előtt található. A hasáb formájú posztamens fejezetén ül a „*fájdalmak férfitja*”, oldalaira az „*arma Christi*” (Krisztus szenvedéseinek eszközeit) faragták. A szimbólumok ritmikus, szinte egy kazettába zárható egységei közeli rokonságot mutatnak a reneszánsz formai megoldásaival. Az 1701-es évszám elég közel van a sárvári késő reneszánsz virágzásához.

Ebből a plasztikából hiányzik a barokkra annyira jellemző tereket, felületeket egybekapcsoló gondolkodásmód. Nádasdy III. Ferenc 1642-ben rekatolizált, s elkezddődött az épület felújítása (a katolikus liturgia szerinti középkori tér – longitudinális – visszaállítása), amelyre véglegesen csak 1732-ben került sor, természetesen már a barokk kor formavilágát megörökítve. Ezen műalkotás viszont őrzi nemcsak az egykori főúr, hanem egy elmúlt kor (talán egy helyi hagyományhoz történő – késő reneszánsz – erős ragaszkodását) ízlésvilágát is. Mészlen Szűz Mária-temploma 1592-ben a protestánsok használatába került. Az 1692. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a kettő osztott templom északi felét az evangélikusok, míg a délit a katolikusok használták. Erre a virágos késő reneszánszra utal az a rozetta, zárt, statikus önmagába forduló pávaszemre emlékeztető elemek világa – kicsit provinciális módon, de nagy igyekezettel hódol e kor ízlésének a szentély falán –, amelynek legszebb, grandiózus hazai emléke a Bakócz-kápolna diadalíveinek a plasztikáján láthatók.

S végezetül álljon egy sajátos példaként a kőszegi Sgarffitós-ház, amely nemcsak a korszak művészetének dokumentumaként jelenik meg, hanem egy hitvalló család mondhatni talán demonstratív módon megjelenő hitvallásaként értelmezhető. Bariska István szerint a Somogyi család (Somogyi András) tulajdona volt az épület és az evangélikus felekezethez tartozott. A felirat viszont nagyon elgondolkodtató. „*Non est volentis neque currentis, sed miserentis Dei.*” A szöveg magyarul: „*Ezért tehát nem azé, aki akarja, és nem is azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.*” (Róm. 9,16) A kettős – tipikusan 17. századi – vonalvezetése a homlokzatnak egy későbbi beépítésű Mária-szobrot rejt. Tehát egy korábbi protestáns tulajdonos jelezte vallási hovatartozást a felirattal, és a későbbi pedig egy Mária-szobor nagyon elegánsan elhelyezett Szűz Anya-szobrával ugyancsak nyomatékosá tette vallási hitvallását. (A kutatás az épület építéztörténeti és tulajdonosi viszonyainak a kutatására nem terjedt ki.) Nem messze a kaputól (a kapualjban mögötte jobbra) a falba illetve látható a Batthyányoknak tulajdonított kőcímer a „fiókáit tápláló pelikán”, amely az egykori szomszédos házra utalhat (Jurisics tér 9.), akik 1629-ig (Batthyány Ádám rekatolizásáig) reformátusok voltak. Elgondolkodtató az épület felirata. A Debreceni Református Kollégium gyűjteményében található az úgynevezett Rákóczi harang egy töredéke, amelyen az előbb idézett latin szöveg (nem teljesen pontosan ez a változata) olvasható. Ez a bibliai idézet voltaképpen a I. Rákóczi György erdélyi fejedelem jelmondata volt. Fiának, a későbbi II. Rákóczi György fejedelemnek a „Fejedelmi parainesis” című, 1637-ben összefoglalt intelmeit zárta ezzel az idézettel. 1802-ben, amikor Debrecen városa kétharmad részben leégett, az akkori András-templom tornyában függő úgynevezett Rákóczi harang olyan súlyosan megsérült, hogy újra kellett önteni, és ekkor az idézetet a Rákóczi címerrel együtt kivágták és a kollégiumban, mint fontos történelmi emléket helyeztek el. Szent István Intelmeit ismerjük a magyar történetírásból. Ugyancsak évszázadok óta ismeretek a Polonius által megfogalmazottak, de az apák fiaiknak szánt intelmeit Shakespeare-től (Hamlet, I. felvonás 3. szín, Arany János fordítása) is ismerjük. Ha egy művelt polgár annak idején, a város főterén demonstratív egy ilyen jellegű hitval-

lást tesz közzé (nyilvánvalóan ismerve az előbb idézett történelmi és irodalmi hagyományokat), akkor ez nem lehet véletlen. (További kutatások mindezt még pontosíthatják, de úgy gondolom, hogy egy egyértelműen református családról lehet szó. Az már egy másik kérdés, hogy egy tulajdonosváltás miként tartotta tiszteletben az előzőek izlésvilágát és hitvallását).

Balogh Jolán a 17. század közepén jelentkező a templombelsőket elborító és az ezt a hagyományt követő kazettafestészetet nevezte el a nagyszámú emlékanyag alapján erdélyi virágos reneszánsznak. Ha az 1782-es nagyharsányi évszámot is figyelembe vesszük, talán nem merész az állítás, hogy a „református fehérség” a 19. század szülötte. Ennek a virágzó kifestésnek az igénye nyilvánvalóan szinte azonnal jelentkezett, amikor a nevelő, emlékeztető funkcióját a középkori figuralitás elvesztette. Ennek a képzőművészeti igénylésnek úgy gondolom azok a történelmi viharok szabtak gátat, amit Makkai László így határozott meg: „*Megelégedett azzal, hogy a jobb időkből átörökölt templomát tisztességesen fenntarthatta.*”

IRODALOM

- BARISKA István – NÉMETH Adél (1989): *Kőszeg*. Panoráma sorozat. Budapest
- DERCSÉNYI Balázs – FOLTIN Brunó – G. GYÖRFFY Katalin – HEGYI Gábor – WINKLER Gábor – ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna (1992): *Evangelikus templomok Magyarországon*. Budapest
- DERCSÉNYI Balázs – HEGYI Gábor – MAROSI Ernő – TAKÁCS Béla (1992): *Református templomok Magyarországon*. Budapest
- DERCSÉNYI Balázs – HEGYI Gábor – MAROSI Ernő – TÖRÖK József (1991): *Katolikus templomok Magyarországon*. Budapest
- C. HARRACH Erzsébet – KISS Gyula (1983): *Vasi Műemlékek*. Vas Megyei Tanács, Szombathely
- LÓRINCZ Zoltán (2002): „*Tedd templomoddá, Istenem.*” *Válogatás Árpád- és középkori eredetű református templomokból*. Budapest
- LÓRINCZ Zoltán (2002): A képiség kérdése a hazai reformált egyházakban. – *Református Egyház* LIV:7-8: 172–174.
- KISS Áron (1881): *A XVI. században tartott magyar protestáns zsinatok végzései*. Budapest